

TEMIDA
Decembar 2013, str. 27-60
ISSN: 1450-6637
DOI: 10.2298/TEM1304027N
Originalni naučni rad

Bavljenje međuetničkim konfliktima od strane organizacija civilnog društva u Srbiji: aktivnosti i diskurs¹

VESNA NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ
BEJAN ŠAĆIRI*

Rad ima za cilj predstavljanje dela rezultata istraživanja „Podsticanje dijaloga u multietničkom društvu uz osnaživanje žrtava“ koje je Viktimološko društvo Srbije sprovelo u toku prve i početkom druge godine rada na projektu Alternativni načini reagovanja na kriminalitet i bezbednost – „ALTERNATIVE“. U radu su predstavljeni rezultati istraživanja koji se odnose na bavljenje međuetničkim konfliktima, koji su se događali tokom 1990-ih godina i nakon njih, od strane organizacija civilnog društva u Srbiji. Predstavljeni su rezultati koji se odnose, kako na aktivnosti organizacija civilnog društva, tako i na njihov diskurs, odnosno na način na koji o međuetničkim konfliktima govore javno. Posebna pažnja posvećena je identifikovanju aktivnosti koje imaju elemente restorativne pravde, kao i proceni potencijala koje postojeće restorativne aktivnosti imaju za rešavanje problema u međuetničkim odnosima, izgradnju mira i bezbednosti građana Srbije – uopšte, i, posebno, onih koji žive u nacionalno mešovitim regionima u blizini granica sa drugim državama bivše Jugoslavije.

Ključne reči: organizacije civilnog društva, aktivnosti, diskurs, međuetnički konflikti, Srbija

¹ Ovaj rad nastao je kao rezultat rada na projektu koji je dobio finansijsku podršku EU u okviru Sedmog okvirnog programa Evropske komisije za istraživanja i tehnološki razvoj (FP7-SEC-2011-1), ugovor broj 285368 (The research leading to these results has received funding from the European Union's Seventh Framework Programme (FP7-SEC-2011-1) under grant agreement no. 285368)

* Vesna Nikolić-Ristanović je direktorka Viktimološkog društva Srbije i redovna profesorka Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerziteta u Beogradu.
E-mail: vnikolic@eunet.rs

Bejan Šaćiri je istraživač u Viktimološkom društvu Srbije i doktorand na Filozofskom fakultetu u Beogradu na Odeljenju za psihologiju. E-mail: bejansaciri@yahoo.com

Uvod

Iako su se organizacije civilnog društva (OCD)², pojavile u Srbiji još u vreme komunizma, kao organizacije nezavisne od države, njihov razvoj je u tesnoj vezi sa političkom i ekonomskom tranzicijom s kraja 80-ih i početkom 90-ih godina prošlog veka. Razvoj organizacija civilnog društva bio je posebno intenzivan za vreme građanskog rata u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj (između 1992. i 1995. godine). Taj razvoj nastavljen je u periodu između 1996. i 1999. godine, nakon što su opozicione partije ojačale u većim gradovima Srbije, i posebno je intenziviran posle pada Miloševićevog režima i političkih promena 2000. godine (Milić, 2002; Nikolić-Ristanović, 2002; Lazić, 2005).

Pored raznih aktivnosti na zaštiti ljudskih prava, kao i drugih društvenih i humanitarnih funkcija, organizacije civilnog društva odigrale su važnu političku ulogu u aktivnostima protiv rata, kršenja ljudskih prava i, uopšte protiv diktatorskog režima Slobodana Miloševića.

Posle 2000. godine, organizacije civilnog društva postale su manje kritične i više kooperativne sa vlastima, ali u isto vreme i pragmatičnije, tj. više okrenute projektima nego potrebama.

Bavljenje međuetničkim konfliktima bio je važan aspekt aktivizma pojedinih organizacija civilnog društva u Srbiji od 90-ih godina XX veka pa sve do danas. Međutim, kako finansiranje i dalje dolazi pretežno od donatora iz inostranstva, aktivnosti ovih, kao i drugih organizacija civilnog društva, su u velikoj meri oblikovane lokalnim potrebama onako kako su one viđene i definisane odozgo – od stranih donatora i ljudi iz Srbije koji su stavili sopstvene interese ispred interesa grupa koje predstavljaju (Lazić, 2005; Građanske inicijative, 2011). Takođe, nedostatak kontinuiranog i stabilnog finansiranja ima za posledicu visok stepen nestabilnosti i neodrživosti aktivnosti organizacija civilnog društva, kao i nedostatak dugoročnog planiranja i strateškog razmišljanja (Građanske inicijative, 2011).³

---

² Termin organizacije civilnog društva je češće u upotrebi u poslednjih nekoliko godina, dok je u periodu od 1990. godine do 2000. godine više korišćen termin nevladina organizacija. U radu će se koristiti termin organizacije civilnog društva (OCD) kao zajednički termin za sve lokalne organizacije.

³ Ovakva situacija umnogome je otežala i istraživanje čiji rezultati su prezentovani u ovom radu, jer su mnoge organizacije civilnog društva i njihovi programi prestali da postoje, iako se mogu naći u direktorijumima organizacija civilnog društva. Isto tako, bilo je teško naći informacije o ljudima koji su učestvovali u nekim važnim aktivnostima ovih organizacija. Na

Cilj ovog rada je predstavljanje dela rezultata istraživanja „*Podsticanje dijaloga u multietničkom društvu uz osnaživanje žrtava*“ koje je Viktimološko društvo Srbije sprovelo u toku prve i početkom druge godine rada na projektu *Alternativni načini reagovanja na kriminalitet i bezbednost – „ALTERNATIVE“*.⁴ U radu su predstavljeni rezultati istraživanja koji se odnose na bavljenje međuetničkim konfliktima, koji su se događali tokom 1990-ih godina i nakon njih, od strane organizacija civilnog društva u Srbiji. Predstavljeni su rezultati koji se odnose, kako na aktivnosti OCD, tako i na njihov diskurs, odnosno na način na koji o međuetničkim konfliktima govore javno.

Za potrebe istraživanja, međuetnički konflikti definisani su veoma široko. Pod njima se podrazumevaju brojni problemi u odnosima između pripadnika različitih etničkih grupa sa teritorije Srbije i drugih država nastalih na prostoru bivše Jugoslavije, i to na makro, mezo i mikro nivou, uključujući: oružane, društvene, kulturološke, verske, političke, interpersonalne, grupne i druge sukobe (Foss i dr., 2012: 29). Pri tome, pojmom međuetničkih sukoba obuhvatili smo kako sukobe između Srbije i drugih država bivše Jugoslavije, tako i sukobe između pripadnika različitih etničkih grupa u samoj Srbiji. Takođe, analiza obuhvata bavljenje međuetničkim sukobima koji su se desili 1990-tih godina i onim koji su se dogodili nakon 2000. godine. Kada govorimo o bavljenju OCD međuetničkim sukobima iz 1990-tih godina imamo u vidu sukobe koji su se dogodili tokom ratova na prostoru bivših jugoslovenskih republika i na Kosovu, kao i sukobe između pripadnika različitih etničkih grupa u samoj Srbiji. Kada se, pak, govori o međuetničkim sukobima nakon 2000. godine, imaju se u vidu sukobi između pripadnika različitih etničkih grupa u Srbiji, posebno u Preševskoj dolini, Vojvodini i u jugozapadnoj Srbiji (Sandžaku ili Raškoj oblasti).

Posebna pažnja posvećena je identifikovanju aktivnosti koje imaju elemente restorativne pravde, kao i proceni potencijala koji postojeće restorativne aktivnosti imaju za rešavanje problema u međuetničkim odnosima, za izgradnju mira i bezbednosti građana Srbije – uopšte, i, posebno, onih koji žive u nacionalno mešovitim regionima u blizini granica sa drugim državama bivše Jugoslavije. Pod restorativnom pravdom podrazumevamo

---

kraju, problem je bio i izbor aktivnosti organizacija civilnog društva, s obzirom da su se mnoge od njih bavile realizacijom nekih projekata kratkoročnog efekta.

⁴ Treba napomenuti da ovaj rad predstavlja prilagođen i ažuriran deo istraživačkog izveštaja koji je istraživački tim Viktimološkog društva Srbije napisao na bazi teorijskog istraživanja u prvoj godini rada na projektu ALTERNATIVE (Nikolić-Ristanović, Čopić, 2013). Integralna verzija ovog izveštaja dostupna je na sledećim internet stranicama: www.vds.org.rs i www.alternativeproject.eu.

različite, formalne i neformalne, aktivnosti i mehanizme koji omogućavaju aktivno učešće svih aktera u sukobu/zločinu radi iznalaženja mogućih rešenja, u cilju pomirenja, zatvaranja kruga nasilja, ponovnog uspostavljanja uzajamnog poštovanja, dostojanstva i poverenja, kao i u cilju ukupne obnove narušenih odnosa i reintegracije u društvo i žrtava i izvršilaca (npr. medijacija, konferencije, mirovni krugovi, razgovor u malim grupama ili druge aktivnosti koje omogućavaju komunikaciju osoba sa različitim iskustvima sukoba – u sigurnom okruženju i uz uzajamno poštovanje i slušanje i sl.).⁵

Rezultati koji su predstavljani u ovom radu dobijeni su analizom svih dostupnih domaćih i stranih istraživanja, medijskih tekstova i drugih pisanih i elektronskih materijala državnih organa i organizacija civilnog društva.⁶ Dodatne informacije dobijene su preko grupnih intervjua sa predstavnicima organizacija civilnog društva i državnih institucija, koji su sprovedeni u formi tri okrugla stola. Pored toga, podaci su prikupljeni i kroz učešće članova istraživačkog tima VDS-a na konferencijama za štampu, okruglim stolovima, tribinama i sličnim manifestacijama tokom 2012. i 2013. godine, koji su organizovani od strane pojedinih organizacija civilnog društva i državnih institucija. Ovi podaci su prikupljeni pomoću direktne opservacije i analizom sadržaja transkripata, video zapisa, prezentacija i diskusija. Na kraju, podaci su dobijeni i kroz dodatne informacije i pojašnjenja koji su dobijeni preko odgovora na upitnik koji je posebno kreiran za tu svrhu. Upitnik je prosleđen predstavnicima relevantnih državnih organa i organizacija civilnog društva, kao i naučnim radnicima.

Organizacije civilnog društva i međuetnički konflikti u bivšoj Jugoslaviji

Organizacije civilnog društva čije aktivnosti imaju najveći značaj za bavljenje međuetničkim konfliktima u bivšoj Jugoslaviji osnovane su početkom 1990-ih godina i mnoge od njih su i dalje aktivne. Ove organizacije mogu se svrstati u tri glavne grupe: 1. one koje su poznate kao nevladine organizacije (u čijem fokusu interesovanja su ljudska prava, mir, prava žena, podrška i zalaganje za žrtve); 2.

---

⁵ Više o različitim mehanizmima restorativne pravde videti u: Čopić, 2010 i Törzs, 2012.

⁶ Za istraživanje pisanih dokumenata korišćen je upitnik za prikupljanje podataka o načinima bavljenja međuetničkim sukobima, aktivnostima i diskursu organizacija civilnog društva i drugih aktera.

organizacije žrtava rata⁷; i 3. organizacije ratnih veterana. Aktivnosti i diskurs ovih organizacija odnose se na konflikte koji su se dešavali tokom 1990-ih godina u raznim delovima bivše Jugoslavije, ali i na savremene međuetničke konflikte u Srbiji. Radi bolje preglednosti, aktivnosti i diskurse organizacija civilnog društva u odnosu na konflikte iz ova dva perioda prikazaćemo posebno.

Bavljenje međuetničkim konfliktima od strane organizacija civilnog društva tokom 1990-ih godina

Tokom 1990-ih godina organizacijama civilnog društva bila je zajednička politička (antiratna i antirežimska) orijentacija, bez obzira na njihove druge misije i aktivnosti. Posle završetka oružanih sukoba na prostoru bivše Jugoslavije i političkih promena u Srbiji, aktivnosti jednog dela ovih organizacija su i dalje sadržavale političku komponentu, ali se njihov fokus promenio. Vremenom, aktivnosti vezane za suočavanje sa prošlošću su, ili pridodate, ili su zamenile antiratne i antirežimske aktivnosti. Prema mirovnom aktivisti Božičeviću (2007) aktivnosti vezane za bavljenje prošlošću su razvijene iz aktivnosti vezanih za bavljenje sadašnjošću koje su implementirane tokom rata i perioda masovnog kršenja ljudskih prava (tokom 1990-ih). Ta veza se može posmatrati i na drugi način: bavljenje tekućim međuetničkim konfliktima u Srbiji (tj. bavljenje sadašnjošću) ima kontinuitet, od 1990-ih godina do danas, i u tesnoj vezi je i prepliće se sa bavljenjem prošlošću.

Tokom 1990-ih godina osnovan je veliki broj organizacija žrtava rata i ratnih veterana, i veliki broj njih je i dalje aktivan. Za razliku od organizacija poznatih kao nevladine organizacije, organizacije žrtava rata i ratnih veterana imaju mnogo heterogenije stavove prema ratnim dešavanjima i prema vlastima. Na jednoj strani su one organizacije koje karakteriše nacionalistički diskurs i poricanje zločina izvršenih od strane Srba. Na drugoj strani, neke od njih, uključujući i organizacije ratnih veterana, učestvovala su u antiratnim i mirovnim aktivnostima. Ranjivost članova ovih organizacija često je bila zloupotrebljena, a oni izmanipulisani, od strane nacionalističkih partija i vlasti tokom 1990-ih godina, ali i kasnije.

Tokom 1990-ih godina, organizacije civilnog društva, zajedno sa velikim brojem građana Srbije, bile su uključene u mirne demonstracije. Primera

⁷ Ove organizacije osnovale su i vode same žrtve rata za razliku od organizacija koje se bave podrškom žrtvama i lobiranjem.

radi, ženska nevladina organizacija Žene u crnom je tokom rata svake srede organizovala antiratne proteste na ulicama Beograda. Pored toga, od početka 1990. godine mnogo ljudi je demonstriralo protiv rata i vladajućeg režima, pri čemu su slali jasne poruke o snazi i potencijalu nenasilnog pristupa u rešavanju konflikata, nasuprot nasilju i represiji, kao načinu na koji se država bavila konfliktima. Protesti protiv rata i režima su počeli još 1991. godine i uključivali su i velike studentske proteste, kao i proteste protiv lažiranih rezultata na lokalnim izborima 1996. godine. Završili su se masovnim protestima tokom 2000. godine, koji su rezultirali uglavnom mirnim političkim promenama (sa nekoliko epizoda nasilja) u septembru 2000. godine. Neki srpski sociolozi (na primer, Lazić, 2005) upotrebili su za ove manifestacije naziv „autonomni građanski otpor“ koji je imao ključnu ulogu u vođenju Srbije ka mirnim promenama i uspešnom izbegavanju građanskog rata između samih Srba. Ovi protesti su takođe uticali i na pojavu organizacija civilnog društva koje su imale posebno važnu ulogu u nenasilnim karnevalskim manifestacijama (npr. Otpor). Nažalost, posle političkih promena, i pored ogromnog povećanja broja organizacija civilnog društva, društveni pokreti, kao oblik građanske akcije, prestali su da postoje (Lazić, 2005).

Bavljenje međuetničkim konfliktima organizacija civilnog društva nakon 1990-ih godina

Analiza bavljenja međuetničkim konfliktima u bivšoj Jugoslaviji od strane civilnog društva u Srbiji posle 1990-ih godina prikazana je kroz sagledavanje diskursa i konkretnih aktivnosti organizacija civilnog društva.

a) Diskurs u bavljenju međuetničkim konfliktima iz prošlosti

Nakon promena 2000. godine politička scena u Srbiji pretvorena je u dug politički sukob koji se, iz sukoba između demokratske opozicije i Miloševićevog režima, pretvorio u sukob nacionalista, odnosno anti-haških snaga, s jedne strane, i pro-haški orijentisanih grupa i pojedinaca, s druge strane. Dva ekstremna diskursa o prošlosti su preovladavala ne samo u medijima i politici, već i u okviru civilnog društva⁸. Ova dva diskursa imaju bar nekoliko zajedničkih karakteristika: 1. Ne slušaju one koji se ne slažu sa

---

⁸ Ovo je u suštini nastavak polarizacije nacionalističkog i antinacionalističkog/antiratnog diskursa koji se pojavio još tokom 1990-ih godina.

njima; 2. Prihvataju optužbe kao glavno sredstvo komunikacije; 3. Prihvataju hijerarhiju viktimizacije i isključiv pojam (binarizam) žrtve i počinioca; 4. Imaju tendenciju da depersonalizuju žrtve (bave se žrtvama na apstraktan način); 5. Prihvataju parcijalnu i pojednostavljenu (crno-belu) istinu.

Za razliku od ekstremno nacionalističkog diskursa, koji je prepoznavao samo srpske žrtve i ratne zločince smatrao nacionalnim herojima, ekstremni anti-nacionalistički diskurs prepoznavao je isključivo ne-Srbe kao žrtve, a Srbe kao ratne zločince (Nikolić-Ristanović, 2006). Oba ova diskursa mogu se prepoznati kao oblici bezbednosnog diskursa⁹, koji se pokazao kao kontra-produktivan s obzirom da je stvarao nove sukobe, a da pritom nije rešavao stare¹⁰. U okviru bezbednosnog diskursa, bavljenje međuetničkim konfliktima se svodi na apstraktno suočavanje sa prošlošću, koje se prvenstveno bavi srpskom kolektivnom krivicom i velikim brojem depersonalizovanih žrtava, a ređe stradanjima, odgovornošću i konfliktima konkretnih ljudi.

Kao odgovor na ova dva ekstremna i isključiva pristupa, Viktimološko društvo Srbije iniciralo je pristup nazvan *Treći put*. Treći put, koji je prihvatio restorativni diskurs¹¹, nastao je kao rezultat napora da se nađe novi model koji će pokušati da zaustavi i ublaži postojeće, i spreči buduće sukobe. Ovaj pristup je iniciran na Međunarodnoj konferenciji, održanoj 2002. godine u Beogradu (Nikolić-Ristanović, Hanak, 2006: 380), i dalje je razvijan u okviru neformalne inicijative *Zajednička akcija za istinu i pomirenje* (ZAIP). Ova neformalna inicijativa je osnovana 2005. godine, i okupila je organizacije civilnog društva i pojedince kojima je, u bavljenju prošlim, sadašnjim i budućim konfliktima,

⁹ U okviru bezbednosnog diskursa bavljenje posledicama zločina/sukoba i sprečavanje budućih zločina i sukoba vrši se kroz insistiranje na primeni i stalnom uvećavanju represije (tj. na hapšenjima, suđenjima, na kazni zatvora, itd.), što vodi socijalnoj isključenosti i stigmatizaciji izvršilaca, kao i zloupotrebi žrtava u cilju jačanja represije. Za bezbednosni diskurs karakteristična je jednosmerna komunikacija, isključivost i stereotipiziranje izvršilaca i žrtava.

¹⁰ Odlična kritička analiza bezbednosnog diskursa pojedinih organizacija civilnog društva u Srbiji, razvijenog u okviru bavljenja prošlošću i njihovom doprinosu učvršćivanju i stvaranju podela, umesto rešavanju konflikata, može se videti u Stephenson, Zanotti (2011).

¹¹ Restorativni diskurs karakteriše inkluzivnost u smislu uključivanja u dijalog svih aktera sukoba, odnosno različitih, suprotstavljenih, strana i mišljenja, međusobno slušanje i uvažavanje sa ciljem rešavanja sukoba, zatvaranja kruga nasilja i ukupne obnove narušenih odnosa. Restorativni diskurs karakteriše dvosmerna, odnosno i-i a ne ili-ili komunikacija, čiji cilj je prepoznavanje sličnosti i približavanje strana u sukobu umesto naglašavanja razlika i stereotipiziranja koji karakterišu bezbednosni diskurs (više o tome videti u: Foss i dr., 2012).

zajednička posvećenost razvoju pristupa/diskursa sa elementima restorativne pravde (Nikolić-Ristanović, Srna, 2010).¹²

Nedavna istraživanja o aktivnostima organizacija civilnog društva u Srbiji ukazuju na to da, iako su elementi restorativne pravde prisutni u diskursu organizacija civilnog društva vezano za bavljenje međuetničkim konfliktima iz 1990-ih (uključujući kako sukobe između Srbije i drugih zemalja, tako i sukobe u samoj Srbiji), očigledno je da još uvek u javnom govoru preovlađuje retributivni¹³ i bezbednosni diskurs. Javni diskurs civilnog društva u Srbiji i dalje je pretežno vezan za krivicu i kaznu, lustraciju i reformu policije i pravosuđa, a donekle i za reparaciju. On sasvim retko uključuje povezano bavljenje odgovornošću izvršioca sa posledicama po žrtve i potrebama obeju strana, kao i konstruktivno bavljenje konfliktima koje podrazumeva da se saslušaju i razumeju svi koji su u konflikt uključeni ili njime pogođeni. S tim u vezi je i nalaz da se pomirenje kao termin uglavnom izbegava, odnosno, koristi se samo kao izuzetak (Fischer, Petrović-Ziemer, 2013), usko se vezuje za suđenja (Kandić, 2011)¹⁴ ili pominje kao dugoročni cilj, na kome se može početi raditi tek kada se ispune određeni uslovi.¹⁵

¹² U vreme pisanja ovog rada Asocijacija ZAIP imala je 113 članova. Glavne karakteristike Trećeg puta, definisane od strane članova ZAIP-a tokom 2007. i 2008. godine u okviru seminara, su: nekonfliktna dvosmerna komunikacija o prošlosti ljudi sa različitim ratnim iskustvima, njihovo međusobno uvažavanje, podrška i neoptuživanje; inkluzivan odnos prema zločinima, žrtvama i počinocima i inkluzivan diskurs o prošlosti (bavljenje svim žrtvama, počinocima i svedocima, bez obzira na njihovu etničku pripadnost ili drugo svojstvo); briga o ljudskim pravima; osnaživanje i reintegracija svih osoba pogođenih sukobom; korišćenje širokog spektra metoda za uspostavljanje istine i pomirenja; proaktivan pristup u suočavanju sa prošlošću (Nikolić-Ristanović, Srna, 2008).

¹³ Retributivna pravda podrazumeva kažnjavanje izvršilaca, i sve što se čini, uključujući i bavljenje žrtvama, čini se sa tim ciljem.

¹⁴ Pri tome, treba uočiti nedoslednost, odnosno promene, u oceni pojedinih predstavnika organizacija civilnog društva, značaja koje suđenja pred Međunarodnim tribunalom za bivšu Jugoslaviju imaju za pomirenje. Primera radi, Nataša Kandić, dugogodišnja direktorka Fonda za humanitarno pravo, u uvodniku brošure Inicijativa za REKOM iz 2011. godine tvrdi da „iz ugla Haškog tribunala, države i javnosti u regionu bivše Jugoslavije, suđenja za ratne zločine jesu glavni mehanizam suočavanja s prošlošću, s najvećim potencijalom za pomirenje“ (Kandić, 2011.) Međutim, 2013. godine, u intervjuu pod nazivom „Opasan presedan negiranja zločina“, koji je dala za dnevni list Danas, govoreći o oslobođajućim presudama Jovici Stanišiću i Frenkiju Simatoviću, Kandić tvrdi suprotno: presude Međunarodnog tribunala za bivšu Jugoslaviju ne moraju da imaju veze sa pomirenjem i da je greška pretpostavka o tome da je jedna od uloga Haškog tribunala i pomirenje (Kandić, 2013).

¹⁵ Tako, na primer, u odgovoru na upitnik Viktimološkog društva Srbije, predstavnica Fonda za humanitarno pravo je napisala sledeće: „Tek nakon jednog regionalnog tela, koje bi zajedno

S druge strane, pak, termini poput dijaloga i izgradnje dobrih međusudskih odnosa pretežno u apstraktnom smislu, korišćeni su mnogo češće. Organizacije čiji je dominantni diskurs bezbednosni, koriste diskurs restorativne pravde uglavnom kroz naglašavanje značaja dijaloga i tolerancije. Ipak, restorativna dimenzija njihovog diskursa koristi se uglavnom sporadično i sa manjim poletom u odnosu na bezbednosni diskurs, tako da ona ostaje nevidljiva i nije očigledna i lako prepoznatljiva u njihovim aktivnostima (primeri navedeni u Putnik, 2004; Popović, 2005; Fond za humanitarno pravo, 2006).

Ovakvoj situaciji posebno doprinose neke od vodećih organizacija za ljudska prava, čiji diskurs je najprisutniji u javnom prostoru, i koje, iako kritične prema isključivosti u diskursu državnih organa, i dalje i same koriste bezbednosni diskurs i pristup baziran na optužbama (Blagojević, Milenković, 2004; Zajović, 2007; Fischer, Petrović-Ziemer, 2013). One nisu u stanju da slušaju i otvore prostor za drugačije stavove, kao ni da dođu do istine kroz dijalog i kroz ono što je Assmann nazvao „komunikativno sećanje“ (Assmann, 1992). Ipak, neke od pomenutih organizacija odnedavno su ublažile svoj bezbednosni diskurs, uključivanjem i srpskih žrtava u svoja saopštenja za javnost, aktivnosti i zalaganja, kao i kritikovanjem oslobađanja Hrvata i Albanaca optuženih za ratne zločine nad Srbima. Međutim, njihov preovlađujući diskurs je i dalje veoma isključiv i ne dozvoljava prostor za različita gledišta. Nedostatak suštinske promene u diskursu ovih organizacija dobro je dokumentovan u napred pomenutim istraživanjima, kao i u njihovim skorašnjim publikacijama i javnim istupanjima (na primer, istupanje predstavnika-ca organizacija Žene u Crnom i Fond za humanitarno pravo na tribini „Imenovati to ratom: Polifonija govora o ratu“; Centar za kulturnu dekontaminaciju, Beograd, 24. 11. 2011; istupanje predstavnica organizacije Žene u crnom na panelu „Javni dijalog o seksualnom nasilju i odgovornosti u ratu“; Centar za kulturnu dekontaminaciju, Beograd, 23. 04. 2012.; sva predstavljanja organizacija civilnog društva na okruglom stolu „Gde je tranziciona pravda danas?“ Beograd, 13. 11. 2012.).

Imajući napred pomenuto u vidu, nije neobično što postoji očigledna tenzija između bezbednosnog diskursa koji dominira u javnom govoru i mehanizama restorativne pravde koje u svojim svakodnevnim aktivnostima koriste ili pokušavaju da koriste organizacije civilnog društva. To se, na primer, pokazalo kao očigledno na pojedinim sastancima međuetničkog dijaloga na kojima su

---

radilo na ovim pitanjima, na kome bi žrtve iz svih etničkih grupa dobile priliku da podele narative o svom stradanju i gde bi to bilo prihvaćeno od strane država u regionu, bilo bi moguće *započeti* proces pomirenja u regionu“ (kurziv su dodali autori ovog teksta).

prisustvovali predstavnici različitih društvenih grupa koje učestvuju u procesu bavljenja prošlošću. Takvi primeri su konsultativni sastanci u okviru inicijative za osnivanje *Regionalne komisije za utvrđivanje i javno objavljivanje činjenica o ratnim zločinima*, poznatije kao Koalicija za REKOM¹⁶ kao i Konferencija u organizaciji Inicijative mladih za ljudska prava koja je imala oblik alternativnog dijaloga između mladih Srba i Albanaca (Putnik, 2004). Tako, na primer, prema nalazima nedavnog istraživanja, konsultativni sastanci u okviru inicijative za REKOM i javna saslušanja žrtava, u organizaciji Fonda za humanitarno pravo, kritikovani su od strane samih učesnika kao nedemokratski, neparticipativni i netransparentni pristup koji nije otvoren za različita gledišta. Štaviše, problemi su postojali i u odnosu na atmosferu pritiska, gde je nečija odluka da se ne uključi u kampanju interpretirana kao protivljenje bavljenju prošlošću. Posebno kritična situacija bila je sa ratnim veteranima, koji su pokazali visok nivo nepoverenja i straha da će njihove izjave biti zloupotrebene za pokretanje krivičnog postupka protiv njih. Neke od kritika su bile vezane i za postupanje sa žrtvama koje je dovodilo do njihove pasivizacije, retraumatizacije i izolacije, što je još više umanjivalo šanse za njihovu reintegraciju (Fischer, Petrović-Ziemer, 2013). Sve skupa, iz nalaza istraživanja jasno proizilazi da u suštinskom smislu u aktivnostima koje se odvijaju u okviru inicijative za osnivanje REKOM dominiraju odlike bezbednosnog pristupa, iako se ona realizuje u okviru dosta široke inkluzivnosti u pogledu sastava učesnika, što jeste jedna od odlika restorativnog pristupa/diskursa.

Najzad, tenzija između bezbednosnog diskursa u javnom govoru i elemenata restorativne pravde u svakodnevnim aktivnostima dolazi do izražaja i kod organizacija kao što su Žene u crnom, koje rade sa svim žrtvama, ali se u javnom obraćanju zalažu samo za nesrpske žrtve i na druge načine zastupaju isključive stavove u kojima se očituje snažan bezbednosni diskurs (Stephenson, Zanotti, 2011).

---

¹⁶ Inicijativa REKOM je koalicija sastavljena od 1900 članova iz celog regiona. Članovi inicijative su organizacije civilnog društva, udruženja žrtava i porodica žrtava, grupe veterana, predstavnici medija, verske i političke organizacije, kao i umetnici, književnici i drugi pojedinci. U toku petogodišnjeg konsultativnog procesa održano je 127 konsultacija, sedam regionalnih foruma, uz učešće više od 10000 osoba. Skupština Koalicije REKOM usvojila je Predlog statuta u martu 2011. godine, u kome se opisuje stvaranje nezavisnog međudržavnog tela zaduženog za stvaranje registra svih žrtava ratova na prostoru bivše Jugoslavije u periodu 1991-2001. godine i uspostavljanje foruma za javna svedočenja žrtava. Dostupno na: <http://www.rbf.org/close-up/humanitarian-law-center-documentation-and-memory>, stranici pristupljeno 05.02.2013. godine.

Imajući sve napred izloženo u vidu, ne čudi činjenica da novija istraživanja pokazuju da u okviru organizacija civilnog društva postoji veoma nizak nivo znanja o restorativnoj pravdi i njenim potencijalima. Stiče se utisak da ove organizacije restorativnu pravdu shvataju veoma usko, pogrešno ili je ne prepoznaju čak i onda kada je i same u nekim aspektima svojih aktivnosti primenjuju. Tako, na primer, organizacije civilnog društva restorativnu pravdu uglavnom svode na reparaciju žrtvama i priliku za počinioca da prihvati odgovornost. One žele da restorativna pravda postane pravno definisana i sistematski obavezna, a ne samo sporadična aktivnost organizacija civilnog društva (Fischer, Petrović-Ziemer, 2013), što govori o njihovoj neupućenosti, kako u restorativnopravne institute koji su nedavno uvedeni u pravni sistem u Srbiji, tako i u ključne postulate restorativne pravde koji se mogu primenjivati potpuno nezavisno od pravnog okvira. Takođe, one često restorativnu pravdu shvataju kao način da se izbegne odgovornost „najvećih“ krivaca i zaštita „najvećih“ žrtava, odnosno kao doprinos težnji vlade da umanjí odgovornost Srbije i njenih građana za počinjene zločine (Ostojić, 2007). Upravo iz takvog (pogrešnog) razumevanja restorativne pravde verovatno i proizilazi shvatanje restorativnog diskursa kao „mekog“, i kao takvog suprotnog diskursu organizacija koje koriste „tvrđi“, odnosno bezbednosni diskurs i koje restorativni diskurs smatraju neprihvatljivim (Blagojević, Milenković, 2004; Putnik, 2004).

Štaviše, ni organizacije u čijim aktivnostima preovlađuju restorativni mehanizmi često nemaju dovoljno znanja i ne prepoznaju svoje, ali ni aktivnosti drugih organizacija u Srbiji, kao restorativne. U tom smislu je zanimljiv i odgovor koji je predstavnica Centra za nenasilnu akciju i dugogodišnja mirovna aktivistkinja dala na pitanje iz upitnika koje se odnosilo na njena saznanja o primeni restorativne pravde u suočavanju s prošlošću i rešavanju međuetničkih konflikata u Srbiji. Njen odgovor je bio da u Srbiji *nema* primene restorativne pravde u sferi suočavanja s prošlošću, odnosno u vezi tzv. „etničkih sukoba“.¹⁷

Uz to, organizacije koje su u svakodnevним aktivnostima otvorenije i orijentisanije ka obnovi odnosa i pomirenju između ljudi iz različitih etničkih grupa, odnosno između različitih strana i aktera u sukobu, obično ne mogu da zamisle efikasno bavljenje međuetničkim konfliktima bez suđenja i kažnjavanja (Nikolić-Ristanović, Srna, 2008; Fischer, Petrović-Ziemer, 2013). U ove organizacije spadaju i organizacije žrtava, kao i deo organizacija ratnih vete-

¹⁷ O restorativnim mehanizmima koje ova organizacija koristi, a koje, kao ni mehanizme mnogih drugih organizacija u Srbiji, predstavnica ove organizacije očito ne prepoznaje kao restorativne, videti dalje u ovom tekstu, u delu o aktivnostima organizacija civilnog društva.

rana. Štaviše, diskurs ovih organizacija je kontradiktoran. S jedne strane, one cene pomirenje kao inkluzivan i otvoren proces, koji uključuje i susret žrtava sa počiniocima i njihovo objašnjenje motiva za ono što su učinili. Pored toga, one su zainteresovane da saznaju više o zločinu i da ga smeste u širi kontekst života počinilaca, uključujući posebno vezu između prethodne viktimizacije u porodici počinilaca i njegove/njene kasnije viktimizacije drugih. Ali, s druge strane, u intervjuima u jednom nedavnom istraživanju, predstavnici organizacija žrtava i organizacija ratnih veterana pravdu su uglavnom doveli u vezu sa krivičnim gonjenjem za ratne zločine. Štaviše, jedan od intervjuisanih, koji je preživio logor, naglasio je da on ne može nikome da oprostí bez suđenja i kažnjavanja, dok su veterani istakli da je krivična pravda od ključnog značaja za žrtve i za njihovo isceljenje (Fischer, Petrović-Ziemer, 2013).

Međutim, interesantno je da, iako smatraju da je kažnjavanje počinioca imperativ, intervjuisani predstavnici veteranskih organizacija ne smatraju da bi osveta, nanošenjem istih oblika povreda koje su nanete žrtvama, bila isceljujuća za same žrtve. Važno je reći i to da organizacije žrtava i organizacije ratnih veterana koje su okrenute izgradnji mira visoko vrednuju neke od glavnih metoda restorativnog pristupa u bavljenju prošlošću u Srbiji, kao što je Treći put, pristup koji je razvijen u okviru Viktimološkog društva Srbije (Nikolić-Ristanović, Srna, 2008; Fischer, Petrović-Ziemer, 2013), u čijem razvoju su učestvovala i dale značajan doprinos. Organizacije žrtava i ratnih veterana smatraju važnim aktivnosti vezane za međuetnički i/ili intraetnički dijalog, u kojima, zajedno sa predstavnicima drugih društvenih grupa i organizacija, uzimaju aktivno učešće. Štaviše, u odgovorima koji su dale u upitniku jednog skorašnjeg istraživanja, bile su veoma kritične prema nacionalističkom bezbednosnom diskursu¹⁸ koji je još uvek široko rasprostranjen i za koji smatraju da je velika prepreka pomirenju. Posebno su se zalagale za napuštanje pravljenja hijerarhije žrtava i takmičenja oko toga na čijoj strani ih je bilo više, odnosno koja strana će dobiti „status žrtve“ (Fischer, Petrović-Ziemer, 2013).

---

¹⁸ Nacionalistički bezbednosni diskurs, kao što je u izlaganju o aktivnostima OCD tokom 1990-tih godina pomenuto, karakterističan je, između ostalog, i za deo organizacija žrtava rata i ratnih veterana.

Aktivnosti organizacija civilnog društva vezane za međuetničke konflikte iz 1990-ih godina

Organizacije civilnog društva bavile su se međuetničkim konfliktima kroz različite aktivnosti koje mogu biti svrstane u sledeće grupe¹⁹: aktivnosti vezane za podizanje svesti; monitoring i zastupanje; istraživanja i publikacije; edukacija; pomoć i podrška; medijacija; različite aktivnosti u etnički mešovitim grupama; aktivnosti koje uključuju intra-etnički (unutar iste etničke grupe) i međuetnički (unutar etnički mešovite grupe) dijalog; kultura i umetnost (filmovi, izložbe, knjige, pozorište, ulični performansi, itd.).

a) Aktivnosti vezane za podizanje svesti

Aktivnosti vezane za podizanje svesti obuhvataju različite aktivnosti poput prezentacije i distribucije dokumentacije o ratnim zločinima, o Međunarodnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju, o kršenju ljudskih i manjinskih prava. Ove aktivnosti uključuju javne rasprave u različitim gradovima i multi-etničkim oblastima, seminare i radionice za mlade, TV spotove o ratnim zločinima, bilborde, izložbe, publikacije, pozorišta, filmove, ulične performanse, itd. Isto tako, u ove aktivnosti spada upućivanje zahteva državi da radi na otkrivanju istine i suočavanju sa prošlošću, da saraduje sa Haškim tribunalom, kao i zahtevanje od građana da vide (prepoznaju) zločine ili kršenja ljudskih prava (npr. obeležavanje godišnjice masakra u Srebrenici kroz postavljanje bilborda i slanje razglednica širom Srbije, izložbe fotografija, putujući filmski festival i sa njim povezani paneli). Ove aktivnosti realizovane su na različite načine od strane različitih organizacija.

Neke od aktivnosti vezane za podizanje svesti jasno ukazuju na potencijal restorativnog pristupa da otvori teške teme, istovremeno vodeći računa o bezbednosti građana.²⁰ Na drugoj strani, neke od tih aktivnosti vršene su na

¹⁹ Ova klasifikacija zasnovana je na nalazima raspoloživih istraživanja (Blagojević, Milenković, 2004; Rosandić, Milenković, Kovačević, 2005; Fischer, Petrović-Ziemer, 2013), kao i na informacijama dobijenih iz materijala i razgovora sa predstavnicima organizacija civilnog društva.

²⁰ Dobar primer podizanja svesti građana u okviru rada na uspostavljanju dobrih međuetničkih odnosa tokom 1990-ih mogao se videti u radu Centra za prava manjina u Vojvodini, u vreme kada je sukob sa Hrvatskom eskalirao. Predstavnici ove organizacije su kroz okrugle stolove i seminare radili na podizanju svesti o značaju miroljubive koegzistencije između različitih etničkih grupa u ovom regionu (Francis, Ropers, 1999).

isključiv način (koji podrazumeva jednu, objektivnu istinu koja se ne može osporavati, kao i korišćenje jezika optužbi i/ili vršenje pritiska na građane da se suoče sa prošlošću, itd.) koji je dovodio do negativnih reakcija i sukoba. Dobra ilustracija za ovo poslednje su različiti načini organizovanja izložbi ratnih fotografija američkog fotografa Rona Haviva o ratnim zločinima počinjenim u bivšoj Jugoslaviji, a koje su organizovane tokom 2002. godine. Posle nekoliko neuspešnih pokušaja organizovanja izložbi koje su nosile u sebi isključiv pristup i dovele do sukoba i nasilnih incidenata, organizacija Vojvođanka je u okviru projekta pod nazivom VIVISECT, organizovala istu izložbu koristeći inkluzivni pristup sa visokim restorativnim potencijalom.

Ova organizacija je dozvolila mogućnost različitih interpretacija i pogleda, i, za razliku od prethodnih načina organizovanja iste izložbe, postavila osnov za nenasilnu komunikaciju između ljudi koji pripadaju različitim grupama i imaju različita iskustva međuetničkih sukoba. Da bi se izbegli incidenti koji su se desili u drugim gradovima, odlučeno je da fotografije budu izložene osam dana bez imena autora. Ideja je bila da se omogući posetiocima da napišu svoje komentare i daju naslove fotografijama na osnovu toga šta su videli na njima. Pored svake fotografije bilo je praznih listova i olovaka. Knjiga utisaka i prazan prostor od 10 metara na zidu izložbe bili su ponuđeni kao alternativa posetiocima koji su mogli da prikažu svoje fotografije i dokumenta vezana za konflikte od 1991. do 1999. godine. U okviru programa izložbe u Novom Sadu, održane su i dve panel diskusije i prikazana četiri dokumentarna filma. Kroz ovakav koncept organizatori izložbe omogućili su posetiocima da ne budu samo pasivni posmatrači, već i aktivni učesnici u procesu suočavanja sa istinom vezano za ratove u bivšoj Jugoslaviji. Posetioci izložbe i pratećih programa u Novom Sadu bili su iz svih starosnih, socijalnih, nacionalnih i verskih grupa koje žive u ovom gradu. Izložba je svakog dana dobijala nove elemente. Pisane poruke koje su ljudi ostavljali pored fotografija Rona Haviva, privukle su posebnu pažnju i mogle su se čitati kao „roman u nastavcima“. Poseban vid komunikacije je ostvaren tokom desetodnevno trajanja izložbe, koji je doprineo da se kanališe širok spektar emocija i utisaka (od ekstremističkih i agresivnih stavova do razumnog i objektivnog odnosa), vezano za suočavanje sa istinom i posledicama ratova na prostoru bivše Jugoslavije. Tokom trajanja izložbe nije bilo nasilnih incidenata. Izložbu je videlo 5000 ljudi, a materijal koji je prikupljen tokom trajanja izložbe pretvoren je u kratki dokumentarni film pod nazivom VIVISECT. Komentari koje su ostavljali posetioci pored fotografija Rona Haviva objavljeni su u knjizi dokumenata pod nazivom VIVISECT (Gajicki, 2004).

Pored ovog projekta, bilo je i drugih izložbi, projekcija filmova i TV programa koji su prikazivali žrtve i zločince iz različitih etničkih grupa, bez korišćenja bilo kakvih optužbi ili pritisaka na publiku da to prihvati kao istinu. Ove aktivnosti vezane za podizanje svesti, pokazale su da mogu da budu dobri primeri restorativnih načina otvaranja teških tema i bavljenja međuetničkim konfliktima.

b) Monitoring i javno zagovaranje

Ove aktivnosti uključuju monitoring kršenja ljudskih prava i odgovora države i državnih organa na njih, kao i zahteve upućene državi da preduzme konkretne korake vezane za suočavanje sa prošlošću, da prihvati odgovornost, kao i da zaštiti žrtve i isplati im naknadu za pretrpljenu štetu.

Najveći deo aktivnosti vezanih za monitoring i zagovaranje odnosi se na suđenja za ratne zločine, kršenja ljudskih prava i politički kriminal u Srbiji, i obuhvata praćenje i izveštavanje sa suđenja, podnošenje krivičnih prijava, svedočenja i pružanje relevantnih dokumenata i dokaza pravnim institucijama, izdavanje saopštenja o suđenjima za medije, zalaganje za kažnjavanje, razne inicijative i ulične akcije, itd. Ove aktivnosti je uglavnom vršilo nekoliko najvećih i najbolje finansiranih organizacija za ljudska prava, koje su prepoznate od strane šire javnosti kao anti-srpske i pro-haške, a koje su uglavnom koristile bezbednosni diskurs. Njihov diskurs bio je često kontraproduktivan, i dovodio je do produblivanja podela i sukoba, umesto da dovede do prihvatanja predloga i konstruktivnog dijaloga sa državom i drugim zainteresovanim stranama.

Pored napred pomenutog, važno je pomenuti i zagovaranje koje vodi organizacija Igmanska inicijativa.²¹ Njihovo zalaganje je prevashodno usmereno na političku elitu u zemljama bivše Jugoslavije koje su potpisale Dejtonski sporazum, od koje je traženo da sarađuje sa Haškim tribunalom, sa ciljem da se omogući individualizacija odgovornosti i normalizacija odnosa između država koje su učestvovala u sukobima.

Monitoring i javno zagovaranje pojedinih organizacija civilnog društva odnosi se i na praćenje rada Međunarodnog tribunala za bivšu Jugoslaviju, gde kao primer možemo izdvojiti i pismo Generalnom sekretaru Ujedinjenih nacija koje su uputile organizacije civilnog društva i pojedinci u kome se traži

²¹ To je udruženje od 145 organizacija civilnog društva iz zemalja koje su potpisale Dejtonski sporazum (Srbija, Bosna i Hercegovina, Hrvatska i Crna Gora).

da se sprovede istraga koja bi ustanovila da li je došlo do kršenja odredbi koje garantuju nezavisnost sudija, njihovu nepristrasnost, čestitost i visoke moralne kvalitete u tri predmeta pred tribunalom: predmetu Gotovina i dr., predmetu Perišić i predmetu Stanišić i Simatović. Organizacije civilnog društva i pojedinci potpisnici ovog pisma iskazali su zabrinutost da bez sprovođenja takve istrage i javnog prezentovanja rezultata, sumnje u pravičnost presuda MKSJ mogu trajno da obeleže rad tribunala čime bi se nepovratno unazadio razvoj međunarodne pravde u celini i dovela u pitanje njena nesumnjiva dostignuća u poslednje dve decenije.²²

Deo aktivnosti javnog zagovaranja odnosi se i na prava izbeglica i ratnih veterana. Međutim, to zastupanje uglavnom rade organizacije žrtava, organizacije ratnih veterana i manji broj drugih organizacija civilnog društva koje podržavaju njihove aktivnosti i sarađuju sa njima na druge načine. Ove organizacije uglavnom su slabo finansirane, nedovoljno vidljive i često nemaju dobro iskoordinisane aktivnosti, što sve ima za rezultat nisku efikasnost njihovih inicijativa.

Javno zagovaranje se, takođe, odnosilo i na izgradnju spomenika na mestima ratnih zločina, kako u Srbiji, tako i u drugim delovima bivše Jugoslavije. Na primer, organizacija Centar za nenasilnu akciju (CNA) inicirala je i organizovala posete ratnih veterana mestima zločina u Bosni i Hercegovini i zalagala se za njihovo obeležavanje. Ova aktivnost je u tesnoj vezi sa treninzima CNA koji se organizuju redovno za ratne veterane, tako da su grupe koje učestvuju u ovoj aktivnosti uglavnom sastavljene od veterana koji su prethodno pohađali trening.²³ Ratni veterani, bivši pripadnici svih vojski koje su učestvovali u ratu 1990-ih u Bosni i Hercegovini, su zajedno posećivali mesta na kojima su počinjeni ratni zločini, pritom uspostavljajući dobru saradnju sa lokalnim vlastima sastavljenim od predstavnika sva tri naroda.

Među najvažnijim posetama bila je poseta Sijekovcu, kao mestu od velikog simboličkog značaja za međuetničko pomirenje. Organizatori su smatrali da je veoma važno da bosanski i hrvatski ratni veterani posete ovo mesto i

---

²² Pismo u integralnoj verziji sa imenima potpisnika može se videti na sledećoj internet adresi: <http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2013/06/Pismo-Generalnom-sekretaru-25-06-2013-srp-ff.pdf> stranici pristupljeno 11.11.2013. godine.

²³ Teme obuka bile su: uspostavljanje dijaloga između bivših boraca sa različitih zaraćenih strana; senzibilizacija za različite poglede i mišljenja o događajima iz ratne prošlosti, razvijanje empatije, izgradnja poverenja, kao i izgradnja platforme „za buduće zajedničke aktivnosti“ (Centar za nenasilnu akciju, 2010).

odaju počast žrtvama, jer je za mnoge ljude ovo mesto simbol srpskog stradanja u ratu. Važan momenat vezan za ovu posetu predstavljao je čin starije žene koja se pridružila ratnim veteranima, a koja je bila direktni svedok događaja u Sijekovcu i čija je porodica ubijena. Njeno svedočenje, vezano za događaje, ostavilo je jak emotivni utisak na ratne veterane.

Na mestima poseta, ratni veterani su ćutanjem odali počast žrtvama, a u Sijekovcu i Čardaku ratni veterani iz Hrvatske, Srbije i Bosne i Hercegovine su, zajedno sa domaćinima, položili venac. Učesnici su naglasili da je poseta spomen sobi u Brodu bila vrlo emotivna, jer su u njoj mogli da vide na stotine fotografija poginulih osoba. Susret sa lokalnim vlastima bio je od posebnog značaja. Prilikom posete iniciran je razgovor o povratku Hrvata u Derventu (u kojoj su pre rata Hrvati bili većinski narod, a sada je ostao samo mali broj njih). Politički predstavnik Hrvata u opštini Derventa istakao je da je od velikog značaja to što je pokrenuta tema povratka Hrvata u ovu opštinu i da je ova poseta važna u kontekstu podrške Hrvatima da se vrate u svoje domove (Centar za nenasilnu akciju, 2011: 78-79).

Pristup koji je korišćen od strane Centra za nenasilnu akciju i grupa ratnih veterana, deluje kao dobar primer pristupa koji ima veliki potencijal u procesu izgradnje poverenja i povećavanju osećaja sigurnosti kod ljudi iz različitih etničkih grupa koji su ranije bili u ratu.

c) Pružanje podrške i pomoći

Mnoge organizacije, među kojima i organizacije žrtava, organizacije ratnih veterana, organizacije za zaštitu ljudskih prava, kao i organizacije koje se bave zalaganjem za prava žrtava, bile su uključene u prikupljanju humanitarne pomoći, i u pružanju psihosocijalne i pravne pomoći žrtvama međuetničkih konflikata. Ove aktivnosti podrazumevale su pravno zastupanje žrtava na sudu, podršku svedocima i podršku/zaštitu porodica svedoka iz drugih zemalja ili etničkih grupa tokom suđenja u Srbiji. Pored toga, podrška je pružana preko SOS telefona i savetovaništva za žene, sigurnih kuća, kao i kroz druge službe za podršku ženama zlostavljanim od strane ratnih veterana, odnosno ženama čije zlostavljanje je na drugi način povezano sa međuetničkim konfliktima (Ćetković, 1998; Nikolić-Ristanović, 1998). Ove usluge bile su posebno važne u etnički mešovitim pograničnim područjima, u kojima su se međusobni odnosi, uključujući i porodične odnose, među ljudima različite etničke pripadnosti u celini znatno pogoršali. Organizacija Grupa 484 vodila

je, na dokazima zasnovano, javno zagovaranje za prava izbeglica, koje je uključilo i stvaranje koalicije uz aktivno učešće izbeglica i raseljenih lica (Rosandić, Milenković, Kovačević, 2005). Takođe, u okviru svoje službe za pomoć i podršku žrtvama i neformalne inicijative Zajednička akcija za istinu i pomirenje, Viktimološko društvo Srbije je stvorilo podržavajuće i osnažujuće okruženje za ljude koji su rat iskusili na različite načine, uključujući žrtve, kako međuetničkog, tako i političkog intraetničkog nasilja u Srbiji i ratne veterane. Isto tako, pojedine organizacije nude medicinsku i psihološku podršku ratnim veteranima. Nedavno su, na jugu Srbije, odakle je mnogo ljudi išlo da se bori na Kosovu, osnovane grupe za samopomoć i programi za prevenciju nasilja u porodicama ratnih veterana.

Vezano za pomoć i podršku, treba uočiti dva preovlađujuća odnosa organizacija civilnog društva prema žrtvama. S jedne strane, organizacije kod kojih preovlađuje bezbednosni diskurs ograničavaju svoju podršku na pomoć svedocima ili podršku u kontekstu krivičnog postupka. U njihovim aktivnostima, vezano za suočavanje sa prošlošću, centralno mesto zauzimaju zahtevi vezani za počinioce. Bavljenje problemima žrtava se, pre svega, odnosi na utvrđivanje odgovornosti počinilaca zločina i nema ozbiljnijeg napora koji bi se ticao oporavka, osnaživanja i reintegracije žrtava. Oni veruju da će kazne doprineti ponovnom uspostavljanju ravnoteže koja je narušena zločinima i da će dovesti do zadovoljenja potreba žrtava, kao i ponovnom uspostavljanju reda u društvu (Nikolić-Ristanović, 2008a). Jedan od najupečatljivijih negativnih efekata ovakvog diskursa je održavanje i pojačavanje identiteta žrtve, što, pored ostalih negativnih posledica, može doprineti razvoju osvetničkih poriva i mržnje (za slične primere u drugim društvima videti u: Huyse, 2003: 64). Štaviše, ovaj diskurs uopšte ne uzima u obzir potrebu za reintegracijom izvršilaca u društvo, već rešenje vidi u njihovom izopštavanju.

S druge strane, pak, organizacije žrtava i organizacije za podršku žrtvama, kao i organizacije ratnih veterana, pružaju pomoć i podršku ljudima u skladu sa njihovim potrebama, nezavisno od krivičnog postupka. Fokus ovih organizacija je na osnaživanju, podršci i reintegraciji žrtava, nezavisno od toga da li se u krivičnom postupku pojavljuju kao žrtve ili ne. Takođe, vodi se računa i o reintegraciji počinilaca i bivših boraca.

Broj organizacija koje nude konkretne oblike podrške i pomoći u skladu sa potrebama žrtava, posebno je porastao početkom 2000, kada su posledice sukoba iz 1990-ih godina bile još sveže, a međunarodni donatori bili zainteres-

sovani za finansiranje programa podrške. Međutim, danas se sve ove organizacije suočavaju sa istim problemom koji postoji u Srbiji vezano za ovu vrstu delatnosti. Mnoge organizacije koje su posedovale veliko iskustvo i entuzijazam, a naročito organizacije koje vode žrtve rata, bile su prinuđene da prestanu sa radom, jer ni država ni međunarodni donatori nisu bili voljni da ih finansiraju ili podržavaju na neki drugi način (Nikolić-Ristanović, 2011). Čak i neke veće organizacije civilnog društva, koje su ranije bile u stanju da podržavaju organizacije žrtava rata, ne mogu to da rade više, jer se i one same suočavaju sa finansijskim teškoćama i borbom za opstanak.

d) Nenasilno rešavanje konflikata i medijacija

Edukacija za nenasilno rešavanje konflikata i medijaciju, kao oblik neformalne edukacije, inicirana je od strane nekih organizacija civilnog društva još tokom 1990-ih godina. U međuvremenu su neki od tih programa postali deo redovne edukacije u osnovnim i srednjim školama, a neki su akreditovani od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja i nude se kao redovni treninzi za nastavnike. Međutim, neki programi i dalje imaju oblik neformalne edukacije. Većinu ovih programa sprovode mirovne organizacije koje prihvataju restorativni pristup u rešavanju međuetničkih konflikata.

U vezi sa tim, aktivnosti i pristup organizacije MOST: Udruženje za saradnju i medijaciju u sukobima su posebno značajne. Organizacija MOST je vodeća organizacija civilnog društva u oblasti mirovne edukacije u školama i obuka za medijatore. Od posebnog značaja je njihov rad na razvoju prakse međukulturalnog i međuetničkog razumevanja u školama, uključujući i škole u multi-etničkim regionima na jugu i jugozapadu Srbije. Od 1999. godine, zajedno sa još nekoliko organizacija, grupa MOST vodi program *Mirovne studije i razrešavanje konflikata*, interdisciplinarnе studije posvećene promovisanju i razvijanju mirovnih, nenasilnih i demokratskih promena u društvu. Program nudi praktična znanja i veštine vezane za nenasilnu komunikaciju i rešavanje konflikata, i uključuje, između ostalog, seminare o bavljenju predrasudama i diskriminacijom, pregovaranjem, posredovanjem i multikulturalnim razumevanjem.

Pored toga, MOST je jedna od retkih organizacija civilnog društva koja nudi mogućnost medijacije za ljude koji su u sukobu, i to na njihov zahtev. Na žalost, s obzirom da je medijacija deo njihovih komercijalnih aktivnosti, ona je

dostupna samo onima koji mogu da je plate.²⁴ Takođe, kako se navodi na njihovoj internet stranici,²⁵ MOST je organizacija koja je više posvećena multikulturalnom i međuetničkom društvu i obrazovanju (životu jednih sa drugima), nego multikulturalnom i multietničkom (životu jednih pored drugih). Ovo, zajedno sa svim onim što je prethodno pomenuto, pokazuje jasnu posvećenost ove organizacije restorativnopravnom pristupu, kako u pogledu diskursa tako i u pogledu konkretnih aktivnosti koje obavljaju.

Pored grupe MOST, organizacija Nansen Dijalog Centar Srbija sprovodi program obuke za vršnjačku medijaciju u multikulturalnim sredinama. Jedan od programa sproveden je u školama u Bujanovcu, u okviru koga su nastavnici, pedagozi, direktori i učenici u međuetničkim grupama savladali tehnike vođenja procesa medijacije, posle čega su osnovani školski medijatorski klubovi (Nedić, Toskić, 2012). Cilj programa bio je poboljšanje saradnje srpskih i albanskih škola na temu školske medijacije, profesionalna obuka i uvođenje mehanizma za mirno rešavanje sukoba. Isto tako, Nansen Dijalog Centar Srbija realizovao je edukativni projekat *Školska medijacija-prevencija nasilja u multietničkim školama u Vojvodini* čiji je cilj izgradnja nastavničkih i učeničkih kapaciteta za prevenciju nasilja u osnovnim školama u multietničkim sredinama u Vojvodini. Jedna od aktivnosti u okviru ovog projekta bila je i uspostavljanje mehanizma školske medijacije u cilju prevencije nasilja, diskriminacije i razvijanja komunikacijskih veština u multietničkim školama²⁶.

e) Aktivnosti u etnički mešovitim grupama

Aktivnosti u etnički mešovitim grupama su posebno rasprostranjene u okviru delovanja organizacija civilnog društva u Srbiji. One uključuju različite oblike susretanja ljudi iz različitih etničkih grupa, sa glavnim ciljem da se smanji etnička distanca i predrasude i tako spreče sukobi u budućnosti.

---

²⁴ Ova informacija je dobijena na internet stranici ove organizacije. Iako smo tražili i dodatno pojašnjenje dostupnosti i načina na koji se obavlja ova aktivnost organizacije MOST, nismo ga dobili jer nam nisu poslali odgovore na pitanja koje smo im prosledili putem elektronske pošte.

²⁵ <http://www.most.org.rs/> stranici pristupljeno 26.10.2013. godine.

²⁶ Informacije o aktivnostima na projektu *Školska medijacija-prevencija nasilja u multietničkim školama u Vojvodini* preuzete su sa sajta organizacije Nansen Dijalog Centar Srbija. http://www.nansen-dialogue.net/ndcserbia/index.php?option=com_content&view=article&id=568&Itemid=547&lang=sr stranici pristupljeno 11.11.2013. godine.

Ove aktivnosti uključuju rad sa etnički mešovitim grupama mladih ljudi, poput organizovanja zajedničkih ekskurzija mladih iz različitih delova bivše Jugoslavije, pripreme mladih za posete mestima zločina u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, međukulturalne razmene, kao i raznih kulturnih i sportskih aktivnosti sa mladima iz različitih etničkih grupa koje žive u Srbiji i u zemljama bivše Jugoslavije. Uz to, slična susretanja koja su se povremeno organizovala, uključivala su i učešće političara iz različitih etničkih grupa, koji su bili okupljeni posredstvom međunarodnih organizacija u cilju međusobnog dijaloga (Burg, 2007).

Sastanci, tribine i radionice koji se organizuju kao oblik saradnje ljudi, pretežno mladih, iz različitih zajednica i država, veoma su rasprostranjeni oblik aktivnosti ove vrste. Organizacija Quaker Peace and Social Witness vodila je veliki broj treninga, uključujući i one za mlade ljude iz čitavog regiona, sa ciljem da se izgradi prijateljstvo i smanji nepoverenje, strah i mržnja (Bubalo, prema Liebman, 2007: 376). Ove aktivnosti su posebno rasprostranjene u multietničkim regionima u Srbiji, u blizini granica sa Hrvatskom, Bosnom i Hercegovinom i Kosovom.

Primera radi, kroz tribine Centra za razvoj civilnog društva koje su realizovane u Vojvodini u okviru kampanje *Tolerancija nije strana reč!*, najveći deo vremena posvećen je razgovoru sa mladima koji su bili u prilici da iskažu svoje mišljenje o toleranciji i o tome kako je oni shvataju i procenjuju.²⁷ Aktivnosti u etnički mešovitim grupama sprovodi i organizacija Nansen Dijalog Centar Srbija koja je organizovala susrete i zajedničku priredbu učenika srpskih i albanskih osnovnih škola sa juga Srbije, tokom kojih su provodili vreme zajedno i shvatili da su im interesovanja ista. Namera ovih susreta bila je da se podstakne mirovni aktivizam kod mladih i ojača međuetnička saradnja među učenicima (Nedić, Toskić, 2012). Pored ovih organizacija, na unapređenje međuetničkih odnosa, multikulturalizma, kulturnog pluralizma, dijaloga i tolerancije u okviru svojih projekata angažovane su i neke druge organizacije civilnog društva poput Kulturnog centra DamaD²⁸ iz Novog Pazara.

²⁷ Više o ovim tribinama može se videti na internet stranici Centra za razvoj civilnog društva http://cdcs.org.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=539&Itemid=33 stranici pristupljeno 13.11.2013. godine.

²⁸ Više o aktivnostima može se videti na adresi: <http://www.kcdamad.org/2013/05/odrzan-forum-za-dijalog-i-saradnju-na-temu-interkulturalni-i-meduetnicki-dijalog-izazovi-i-mogucnosti-demokratski-potencijali-kulturne-raznolikosti/> stranici pristupljeno 13.11.2013. godine.

Dobar primer sprovođenja ovih aktivnosti može predstavljati i program Inicijative mladih za ljudska prava²⁹ koja realizuje regionalni program razmene mladih iz Srbije i sa Kosova sa ciljem da se sruši „zid“ između kosovskog i srpskog društva, i da se mladima kroz direktno iskustvo života u Prištini/Beogradu omogući uvid u stvarnu situaciju i društvene promene u Srbiji i na Kosovu. Deo aktivnosti Inicijative mladih za ljudska prava u Preševu i Bujanovcu usmeren je i na integraciju mladih albanske nacionalnosti u društveno-politički sistem u Srbiji.

f) Aktivnosti koje obuhvataju međuetnički i intraetnički dijalog vezan za međuetničke konflikte (prekogranična saradnja i saradnja unutar zemalja)

Aktivnosti koje obuhvataju međuetnički i intraetnički dijalog o međuetničkim konfliktima veoma su važne, jer su prevashodno usmerene ka otvaranju teških tema iz prošlosti, ka kreiranju odgovarajućih modela otkrivanja istine ili popravljavanja narušenih odnosa i uspostavljanju poverenja i pomirenja u okviru zajednice. Ovakve aktivnosti su veoma rasprostranjene, a međusobno se razlikuju u pogledu obima i strukture učesnika, kao i u pogledu korišćenog diskursa i metodologije rada.

S jedne strane su konferencije, javni paneli i javna svedočenja žrtava, sa velikim brojem učesnika. Znatan deo tih javnih događaja bio je posvećen diskusiji o Međunarodnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju i značaju saradnje Srbije sa njim. Žrtve su često uzimale učešća u ovim aktivnostima i govorile pred širokom publikom o svojim bolnim iskustvima. S druge strane, organizovani su i različiti grupni sastanci i diskusije sa malim brojem učesnika, sa ili bez prisustva javnosti.

Neke od ovih aktivnosti uključivale su samo pripadnike pojedinih grupa s obzirom na ratno iskustvo, vrstu aktivnosti kojom se bave ili druge karakteristike (ratni veterani, članovi porodica nestalih osoba, predstavnici civilnog društva i državnih institucija, mladi ljudi itd.), koji pripadaju istoj ili različitoj etničkoj grupi (Nikolić-Ristanović, 2008b).

Dobar primer korišćenja restorativnog pristupa u ovoj vrsti aktivnosti nalazimo u forumima sa ratnim veteranima koje je organizovala organizacija Centar za nenasilnu akciju (CNA). Naime, tokom oktobra i novembra 2003. godine,

²⁹ Informacije o ovim programima preuzete su sa internet stranice organizacije Inicijativa mladih za ljudska prava <http://rs.yihr.org/rs/article/1/TRANSITIONAL-JUSTICE> stranici pristupljeno 13.11.2013. godine.

ova organizacija je organizovala tri foruma, kao pokušaj da se afirmiše namera ove organizacije da doprinese otvaranju prostora za otpočinjanje razgovora o događajima iz prošlosti. Naslov ovih foruma bio je „ČETIRI POGLEDA – od prošlosti: ŠTA SAM JA RADIO U RATU? Ka budućnosti: KAKO DA SE POSTIGNE TRAJNI MIR?“ Četiri nekadašnja učesnika ratova na prostoru bivše Jugoslavije su pričala na ovim forumima. Cilj Centra za nenasilnu akciju nije bio da prikaže neke „velike istine“, jer su smatrali da je istina veoma subjektivna kategorija. Centar za nenasilnu akciju smatrao je da „svaka od iskrenih priča ovih ljudi istina je sama za sebe (makar se i potpuno razlikovala od priče nekog drugog) i čini jedan delić velikog mozaika koji bi mogao biti završen tek kad bismo svi mi ispričali svoje „istine“, svoje poglede i doživljaje. Ovako zamišljena priča ima za cilj da napravi malu pukotinu: u shvatanju da se ovim pitanjima imaju baviti isključivo malobrojni intelektualci; u shvatanju da svaki razgovor na temu doskorašnjih ratova neminovno određuje jednu stranu (tj. jedan narod) kao isključivog krivca, te samim tim garantuje i da postoji isključiva žrtva; u shvatanju da je sve što se dešavalo najbolje zaboraviti...“³⁰

Ostale aktivnosti vezane za dijalog uključuju različite aktere, bilo iz Srbije (npr. Zajednička akcija za istinu i pomirenje; radionice Grupe „Hajde da...“ (koje su uključivale ratne veterane i mlade ljude), ili iz različitih zemalja bivše Jugoslavije, koje su učestvovala u ratu (npr. konsultativni sastanci u okviru inicijative za osnivanje *Regionalne komisije za utvrđivanje i javno objavljivanje činjenica o ratnim zločinima*, poznate kao Koalicija za REKOM; Forum „Most prijateljstva“). U nekim od ovih aktivnosti jasno se vidi korišćenje restorativnog pristupa, dok u nekim aktivnostima nije jasno da li takav pristup postoji. Najzad, u nekim aktivnostima je evidentno odsustvo restorativnog pristupa.

Restorativni pristup može se uočiti u aktivnostima organizacije Društvo za toleranciju iz Bačke Palanke koja u okviru Forumu „Most prijateljstva“, u kome saraduje sa organizacijama civilnog društva i pojedincima sa prostora bivše Jugoslavije, radi na uspostavljanju trajnog mira i prevazilaženju međunarodne netrpeljivosti. Aktivnosti Forumu „Most prijateljstva“ usmerene su ka utvrđivanju istine i pomirenju na svim nivoima, ostvarivanju dostojanstva žrtve, uspostavljanju trajnih prijateljskih odnosa među narodima i državama regiona i šire, i ka razumevanju i prijateljstvu među ljudima i narodima bez

³⁰ Na osnovu opisa aktivnosti rada sa ratnim veteranima Centra za nenasilnu akciju. Iz članka „Otkud ja u ratu?“, *Danas*, 21. novembar 2003. godine.

obzira na rasnu, nacionalnu, versku ili bilo kakvu drugu različitost.³¹ U okviru Foruma, ova organizacija sprovodi akciju *Karavan prijateljstva* čije se aktivnosti realizuju u obliku okruglih stolova u gradovima bivših jugoslovenskih republika (Sarajevo, Banja Luka, Osijek, Beograd³², itd.), a ogledaju se u sagledavanju međuetničkih odnosa, uzroka i posledica konflikata, kao i u iznalaženju mogućih puteva na izgradnji međuetničkog poverenja.

Od posebnog značaja za bavljenje međuetničkim konfliktima na restaurativni način su diskusije u malim grupama u kojima ljudi različitih profila i stavova, često uključujući i žrtve, zajedno razgovaraju o teškim temama i govore o ličnim iskustvima, u okruženju koje doživljavaju kao bezbedno, bez izlaganja široj javnosti. Dobri primeri za ovakvu vrstu bavljenja konfliktima mogu se naći u aktivnostima Viktimološkog društva Srbije, koje su sprovedene u tražanju ove organizacije za odgovarajućim modelom istine i pomirenja u Srbiji. Ove aktivnosti uključivale su diskusije u malim grupama, radionice i seminare sa različitim akterima, kao i distribuciju brošura sa upitnikom i upućivanje javnog poziva građanima da predlažu načine za suočavanje sa prošlošću koji će dovesti do rešavanja postojećih sukoba, bez izazivanja novih. Poziv je bio otvoren za svakog građanina Srbije, bez obzira na njegovu/njenu etničku, versku, političku ili bilo koju drugu orijentaciju (pripadnost).

Tako, na primer, glavni deo projekta Viktimološkog društva Srbije pod nazivom *Od sećanja na prošlost ka pozitivnoj budućnosti: kakav model istine i poverenja/pomirenja je potreban Srbiji* činile su diskusije u malim grupama učesnika, organizovane tokom 2003. i 2004. godine u 12 gradova u Srbiji. Ukupno je bilo 149 učesnika. Učesnici su bili: članovi organizacija civilnog društva; predstavnici organizacija logoraša, izbeglica i raseljenih lica sa Kosova, kidnapovanih i nestalih lica; ratni veterani; novinari; članovi političkih partija; predstavnici lokalnih vlasti; pojedinci različitih profesija, studenti i nezaposlena lica. Paneli su obično započinjali uvodnim izlaganjem stručnjaka, uz prikazivanje filma o projektu VIVISECT, da bi se potom održala diskusija u kojoj su mogli svi da učestvuju. Diskusija je tako moderirana da je omogućavala predstavljanje pozitivnih

---

³¹ O Forumu „Most prijateljstva“, ali i o drugim aktivnostima Društva za toleranciju videti na internet stranici: <http://www.tolerancija.net/karavan-prijateljstva/> stranici pristupljeno 11.11.2013. godine.

³² U Beogradu je 28. septembra 2013. godine, u sklopu akcije *Karavan prijateljstva* održan okrugli sto „Ko i kako danas radi na izgradnji međuetničkog poverenja“. Na ovom okruglom stolu svoje izlaganje imala je i autorka ovog rada koja je govorila, između ostalog, o potencijalu restaurativne pravde u okviru bavljenja međuetničkim konfliktima i suočavanja sa prošlošću.

i negativnih ličnih iskustava i razmišljanja na temu istine, sećanja na prošlost, mogućnosti uspostavljanja poverenja, modela pomirenja, problemima koji idu uz pomirenje, itd. Diskusije koje su se održavale u ovom formatu malih grupa obezbedile su opuštenu atmosferu i mogućnost da se emocije stave na stranu. Učesnici su bili ohrabrivani da slušaju jedni druge, iznesu svoja lična iskustva i budu konstruktivni u diskusijama. Moderatoru su ukazivali na sličnosti iskustava učesnika, i na bogatstvo i značaj ideja koje su iznete i koje su sažete na kraju svakog panela (više o tome videti u: Nikolić-Ristanović, Hanak, 2004).

Sličan pristup ima i druga važna aktivnost Viktimološkog društva Srbije: razvoj asocijacije Zajednička akcija za istinu i pomirenje. Nastanak i razvoj ove asocijacije je iniciran i koordinisan od strane Viktimološkog društva Srbije. U pitanju je originalni projekat inspirisan iskustvima iz sveta. U asocijaciji aktivno i ravnopravno komuniciraju, razmenjuju iskustva i znanja, saraduju i ostvaruju zajedničke aktivnosti neposredne žrtve sukoba, učesnici ratova, aktivisti organizacija civilnog društva, istraživači, psihoterapeuti, novinari, i drugi (Nikolić-Ristanović, Srna, 2008: 14). Svi su mogli da učestvuju u svojevrsnom procesu samoistraživanja i samoedukacije, u kojem su se sve vreme menjali i napredovali – pojedinačno i kao grupa u celini. Učesnici su istraživali psihološka iskustva povrede i odgovornosti, uz istovremeno preispitivanje sopstvenih ponašanja u svakodnevnom životu (Nikolić-Ristanović, Srna, 2008: 104).

Postoji još jedna grupa aktivnosti koja, takođe, ima snažnu restorativnu dimenziju. Na primer, Centar za ratnu traumu iz Novog Sada, organizovao je radionice i pozorišne predstave u koje su bili uključivani ratni veterani, koji su na taj način mogli da komuniciraju i podele svoja iskustva sa publikom, i da doprinesu sopstvenoj integraciji u društvo i promenama u ukupnom stavu prema prošlosti u posleratnoj Srbiji³³.

Civilno društvo i aktuelni konflikti u Srbiji

Organizacije civilnog društva bave se aktuelnim međuetničkim konfliktima uglavnom kroz monitoring međuetničkih incidenata i zalaganje. One se zalažu za međuetničku toleranciju i manjinska prava, a protiv stereotipa, predrasuda, diskriminacije i nacionalizma, kao i za odgovarajuću politiku suzbijanja zločina iz mržnje. Aktivnosti civilnog društva uključuju i organizovanje okruglih sto-

³³ Petrović, D. (2010, 22. decembar) Ljudi sa tri dijagnoze, Danas, strana 16.

lova uz učešće predstavnika državnih institucija, podršku izgradnji kapaciteta lokalnih zajednica u uspostavljanju institucionalnog okvira za bavljenje međuetničkim konfliktima, kao i pravnu pomoć i pravno zastupanje žrtava od strane organizacija koje se bave ljudskim pravima. Postoji očigledna povezanost i kontinuitet između aktivnosti koje se odnose na bavljenje prošlim i sadašnjim konfliktima, što uključuje i bavljenje određenih organizacija i jednim i drugim konfliktima. Ipak, iako su ove aktivnosti u stvarnosti tesno povezane, mi smo ih, iz analitičkih razloga, odvojili u ovom radu. Posebno su brojne radionice i različiti oblici neformalnog obrazovanja, kao i druge aktivnosti u etnički mešovitim grupama mladih ljudi, čiji je cilj smanjenje etničke distance. Takođe, ovakve aktivnosti su organizovane i sa ženama i drugim grupama.

Na primer, Grupa 484 je radila sa mladima u etnički mešovitim područjima sa ciljem da ih nauči da razlike nisu jedini razlog za sukob, već da mogu biti i obogaćujuće, i voditi saradnji i sprečavanju sukoba (Rosandić, Milenković, Kovačević 2005: 74). Grupa 484 je prvo počela sa uključivanjem nastavnika, onda su uključeni učenici, a učenici su onda motivisali druge mlade ljude da se pridruže. Mladi ljudi koji su bili uključeni kasnije su koristili svoja znanja u svom radu unutar organizacija civilnog društva, ali i u radu u školama i drugim institucijama. Grupa 484 je kasnije koristila isti pristup i u okviru drugih projekata. Pored toga, za prevazilaženje etničke distance u srpsko-mađarskim odnosima neke organizacije u Vojvodini organizovale su zajedničke aktivnosti vezane za slobodno vreme adolescenata, uključujući i organizovanje fudbalskih utakmica i gledanje filmova o životu jednih pored drugih (Ilić, Keveždi, 2012).

Jasnije artikulisan restorativni pristup identifikovan je u aktivnostima organizacije „Hajde da...“. Njihova misija je podsticanje stvarnog poštovanja različitosti i ravnopravnosti u društvu, sa vizijom interkulturalnog društva kao društva u kome građani aktivno doprinose razvoju demokratskih vrednosti i poštovanju ljudskih prava za sve. Aktivnosti koje sprovode obuhvataju različite oblike neformalnog obrazovanja o nenasilju i toleranciji u interkulturalnom kontekstu – za decu, omladinu i nastavnike. Njihov program je nedavno akreditovan i postao je deo formalnog obrazovanja.

Slično kao i sa bavljenjem sukobima koji su se dešavali tokom 1990-ih godina, u procesu bavljenja savremenim konfliktima koriste se i restorativni i bezbednosni diskurs, s tim da diskurs nije uvek u skladu sa pristupima koji se koriste u samim aktivnostima.

Restorativni diskurs je očigledan u inkluzivnom pristupu nekih organizacija koje sprovode istraživanja i zalažu se za rešavanje savremenih međunarodnih konflikata u Vojvodini kroz dijalog i poštovanje prava, kao i u njihovom javnom govoru o potrebama mladih ljudi iz različitih etničkih grupa da se bolje upoznaju sa drugima i da se druže (Centar za razvoj civilnog društva, 2006; Ilić, Keveždi, 2012; Stanojlović, 2005). Pojedine organizacije civilnog društva, poput Centra za razvoj civilnog društva, takođe sugerišu da vredi razmotriti mogućnost da se državne institucije pojave kao posrednici između etničkih grupa kod kojih postoji mnogo nasilnih incidenata, kao i za rešavanje nekih međuetničkih problema na nivou lokalne zajednice (Centar za razvoj civilnog društva, 2006). Centar za razvoj civilnog društva takođe apeluje na povećanje etničke tolerancije i promovisanje različitosti, za stvaranje srpsko-mađarskih organizacija civilnog društva u mestima sa visokim nivoom etničke napetosti, poput Temerina, kao i na njihovo zajedničko učešće u organizovanju sportskih aktivnosti. Na ovaj način, oni promovišu uzajamno poštovanje, izgradnju poverenja, razvoj međuetničkih odnosa i saradnju. Oni se bave međuetničkim konfliktima na obuhvatniji način nego druge organizacije, koje se ograničavaju na bavljenje krivičnim gonjenjem i izgradnjom multietničkog društva, politikom u vezi manjina i tolerancijom (Beogradski centar za ljudska prava, 2003; Domonji, 2008).

Imajući u vidu napred pomenute aktivnosti organizacija civilnog društva, mogu se uočiti dva glavna pristupa koje one koriste: pristup koji ima dosta restorativnog potencijala, i pristup sa elementima bezbednosnog diskursa koji se oslanja na binarizam „mi i oni“ (Bannerji, 2000), pa samim tim može da podstakne preteranu opsesnutost bezbednošću i dovede do daljih podela unutar multietničke zajednice. Ili, kako su dobro uočili Pacini-Ketchabaw, White i Armstrong de Almeida (2006: 104) namera koja leži u osnovi politike multikulturalnosti je da se olakša temeljnija asimilacija u dominantnu kulturu putem pozivanja ljudi da se osećaju sigurno vezano za svoje etničko poreklo. S druge strane, kako ističe Abramson, „dok nas tolerancija uči negativnom (ne diskriminiši drugog), poštovanje nas uči pozitivnom (prihvatajmo druge kao način da se obogate naši životi)“ (Abramson, 2002: 99). Iako i tolerancija i poštovanje doprinose jednakosti ljudi različitih rasa, nacionalnog porekla ili veroispovesti, tolerancija ima skromnije domete, jer podrazumeva da ljudi prihvate druge, ali ne i da ih poštuju i razumeju. S druge strane, pak, poštovanje podrazumeva upoznavanje i međusobno razumevanje, interakciju i zajednički život (život jednih sa drugima), a ne život jednih pored drugih, i na taj način ima

veći potencijal za prevazilaženje podela i konflikata. Najzad, jedan deo organizacija civilnog društva kao dominantan pristup koristi umereni retributivni dikurs, i zalaže se, pre svega, za povećanje broja prijavljenih slučajeva policiji i kažnjavanje počilaca (Centar za razvoj civilnog društva, 2005a).

Međutim, sve organizacije civilnog društva zalažu se za pravovremeno i efikasno reagovanje države i sveukupno bavljenje savremenim međuetničkim konfliktima, uključujući i krivično gonjenje i suđenja. Oni su takođe tražili da država sprovedi preventivne mere i to: intenzivniji monitoring međuetničkih odnosa za vreme pregovora o Kosovu (Ilić, Keveždi, 2012); socijalne mere u cilju smanjenja frustracija i etničkog rivalstva, kao i druge mere koje umanjuju mogućnost nasilja; redovna javna reagovanja na međuetničke incidente; podizanje svesti građana, itd. (Centar za razvoj civilnog društva, 2005b). Ovo može da ukaže na postojanje iznijansiranijeg diskursa civilnog društva u bavljenju savremenim nego konfliktima iz prošlosti. Vredi napomenuti i to da je snažan srpski nacionalistički diskurs i dalje prisutan, i da on obično oživi svaki put kada se desi nešto što je vezano za srpske nacionalne interese (na primer, kao što se dogodilo kada je proglašena nezavisnost Kosova). Posebno je važno imati na umu postojanje nacionalističkih organizacija i desničarskih političkih partija koje koriste svaku priliku da podstiču nacionalizam (Ilić, Keveždi, 2012). Zato je diskurs organizacija civilnog društva veoma važan, jer može dovesti, ili do konstruktivnih rešenja ili do daljeg jačanja nacionalističkog diskursa i produbljivanja konflikta.

Važno je napomenuti i to da ne postoji nijedna organizacija civilnog društva koja se posebno bavi podrškom i zalaganjem za prava žrtava međuetničkog konflikta i zločina iz mržnje. Iako postojeće organizacije za podršku žrtvama mogu da pruže podršku i žrtvama međuetničkih konflikata, nema istraživanja niti drugih informacija o tome da li, koliko često i na koji način one to rade u praksi. U principu, organizacija za podršku žrtvama nema puno u Srbiji i njihov broj je daleko od toga da može da odgovori na potrebe. Najzad, treba naglasiti da, osim organizacije Most, nismo uspeli da identifikujemo nijednu drugu organizaciju koja nudi medijaciju u slučajevima međuetničkih konflikata.

Zaključak

Naše istraživanje pokazuje da je za bezbednost građana Srbije neophodno baviti se kako prošlim tako i savremenim međuetničkim konfliktima, kao i njihovom veoma složenom međusobnom povezanošću. Uprkos tome, čini se da nestabilan politički kontekst u Srbiji, sa još uvek jakim nacionalističkim diskursom, nije povoljno okruženje za efikasno bavljenje međuetničkim konfliktima i njihovim posledicama.

Kada je u pitanju bavljenje međuetničkim konfliktima od strane organizacija civilnog društva, jedan od problema je i nedostatak snažnog civilnog društva kao pokreta u onom obliku koji je postojao tokom 1990-ih. Iako su organizacije civilnog društva značajno doprinele bavljenju prošlošću u Srbiji, one nisu uspele da pošalju snažnu i ubedljivu poruku građanima Srbije. Takođe, u diskursu organizacija civilnog društva uočava se postojanje dva suprotstavljena diskursa: bezbednosnog i restorativnog. Bezbednosni diskurs organizacija civilnog društva, kao diskurs koji je najvidljiviji i najsnažniji u javnom govoru, izaziva otpor, neprijateljske stavove i nove konflikte, više nego što doprinosi dijalogu i rešavanju postojećih sukoba. Takođe, organizacije civilnog društva, posebno one koje koriste bezbednosni diskurs, ne pridaju uvek dovoljno pažnje aktivitetu i osnaživanju žrtava, kao i njihovim potrebama da se integrišu u društvo i da i same budu aktivno uključene u rešavanje konflikata.

Ipak, potencijal za nenasilno rešavanje konflikata i restorativnu pravdu je evidentan u civilnom sektoru. To je posebno bilo vidljivo tokom mirnih demonstracija i mirne promene režima 2000. godine. Takođe, to je jasno i iz analize aktivnosti organizacija civilnog društva koja pokazuje da elemente restorativne pravde u svojim aktivnostima vezanim za bavljenje prošlim i sadašnjim konfliktima koriste mnoge organizacije civilnog društva u Srbiji, uključujući i one koje u javnom govoru uglavnom koriste bezbednosni diskurs. Problem je, međutim, što ni restorativni diskurs, ni aktivnosti organizacija koje koriste restorativnopravni pristup, iako od velikog značaja za konstruktivno bavljenje međuetničkim konfliktima i prekidanje ciklusa nasilja, nisu dovoljno vidljivi i prepoznati, kako na nivou države, tako i od strane samih organizacija civilnog društva. Rezultati istraživanja ukazuju na neupućenost predstavnika organizacija civilnog društva u Srbiji u suštinu, principe i potencijale restorativne pravde, pa se neminovno nameće potreba za njihovom teorijskom i praktičnom obukom u ovoj oblasti.

Literatura

Abramson, J. (2002) Ideals of democratic justice. U: S. Ster, E. Seligman (ur.) *The end of tolerance*. London: Nicholas Brealey Publishing, str. 98-109.

Assmann, J. (1992) *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München: Beck.

Bannerji, H. (2000) *The dark side of the nation: Essays on multiculturalism, nationalism and gender*. Toronto: Canadian Scholars' Press.

Beogradski centar za ljudska prava (2003) *Istina i pomirenje, mogućnosti saradnje, okrugli sto: Priboj*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.

Blagojević, M., Milenković, N. (2004) *Suočavanje sa prošlošću: Izveštaj za Srbiju i Crnu Goru*. Beograd: Quaker Peace and Social Witness.

Božičević, G. (2007) Is Dealing with the Past Slow and Difficult in Our Region? U: H. Rill, T. Smidling, A. Bitoljanu (ur.) *20 Pieces of Encouragement for Awakening and Change. Peacebuilding in the Region of the Former Yugoslavia*. Belgrade, Sarajevo: CNA, str. 127-136.

Burg, S. (2007) NGOs and Ethnic Conflict: Lessons from the Work of the Project on Ethnic Relations in the Balkans. *Negotiation Journal*, 1, str. 7-33.

Četković, N. (1998) *U traganju za sigurnim ženskim mestom (In the Search of Safe Women's Place)*. Beograd: SOS telefon za žene i decu žrtve nasilja i Sigurne ženske kuće.

Domonji, P. (ur.) (2008) *Vojvodina's Multiethnic Identity: Challenges in 2007-08. Helsinki Files No 27*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.

Fischer, M., Petrović-Ziemer, Lj. (ur.) (2013) *Dealing with the Past in the Western Balkans. Initiatives for Peacebuilding and Transitional Justice in Bosnia-Herzegovina, Serbia and Croatia. Berghof Report No. 18*. Berlin: Berghof Foundation.

Fond za humanitarno pravo (2006) *Izveštaj o tranzicionoj pravdi u Srbiji, Crnoj Gori i na Kosovu 1999 - 2005*. Beograd: Fond za humanitarno pravo.

Francis, D., Ropers, N. (1999) *Peace Work by Civil Actors in Post-Communist Societies. Berghof Occasional Paper No. 10*. Berlin: Berghof Research Center for Constructive Conflict Management.

Gajicki, M. (ur.) (2004) *VIVISECT: dokumenti o izložbi „Krv i med“ Rona Haviva u Novom Sadu*. Novi Sad: Vojvođanka-Regionalna ženska inicijativa.

Huyse, L. (2003) Victims. U: D. Bloomfield, T. Barnes, L. Huyse (ur.) *Reconciliation after Violent Conflict: a Handbook*. Stockholm: International IDEA, str. 19-32.

- Ilić, V., Keveždi, M. (2012) *Temerin: sadašnjost ili budućnost Vojvodine*. Zrenjanin: Centar za razvoj civilnog društva.
- Kandić, N. (2011) Uvodnik. *Glas Inicijative za REKOM*, 1, str. 2-4.
- Kandić, N. (2013, 1-2.jun) Opasan presedan negiranja zločina. *Danas*, str.5.
- Lazić, M. (2005) *Promene i otpori*. Beograd: IP Filip Višnjić.
- Liebmann, M. (2007) *Restorative justice: how it works*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Milić, A. (2002) *Ženski pokret na raskršću milenijuma*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Nedić, B., Toskić, A. (ur.) (2012) *Primena medijacije u Srbiji: dostignuća i izazovi*. Beograd: Partneri za demokratske promene Srbija.
- Nikolić-Ristanović, V. (1998) War and Crime in the former Yugoslavia. U: V. Ruggiero, N. South, I. Taylor (ur.) *New European Criminology*. London: Routledge, str. 462-480.
- Nikolić-Ristanović, V. (2002) *Social Change, Gender and Violence: Post-Communist and War-Affected Societies*. Dordrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publishers.
- Nikolić-Ristanović, V. (2006) Truth and reconciliation in Serbia. U: D. Sullivan, L. Tifft (ur.) *Handbook of Restorative Justice*. Oxon: Taylor & Francis Books, str. 369-387.
- Nikolić-Ristanović, V. (2008a) Potential for the use of informal mechanisms and responses to the Kosovo conflict–Serbian Perspective. U: I. Aertsen, J. Arsovska, H.C. Rohne, M. Valinas, K. Vanspauwen (ur.) *Restoring Justice after Large-scale Violent Conflicts: Kosovo, DR Congo and the Israeli-Palestinian Case*. Devon, UK: Willan Publishing, str. 157-183.
- Nikolić-Ristanović, V. (2008b) Razvoj ideje trećeg puta u okviru Zajedničke akcije ZA istinu i pomirenje. U: V. Nikolić-Ristanović, J. Srna (ur.) *Mogući put do pomirenja u Srbiji: zajednička akcija za istinu i pomirenje*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej, str. 29-57.
- Nikolic-Ristanović, V. (2011). Izazovi pružanja pomoći žrtvama u Srbiji. U: V. Nikolić-Ristanović, S. Čopić (ur.) *Prava žrtava i EU: izazovi pružanja pomoći*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej, str. 163-178.
- Nikolić-Ristanović, V., Hanak, N. (2004) *Od sećanja na prošlost ka pozitivnoj budućnosti-ideje i mišljenja građana Srbije*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej.
- Nikolić-Ristanović, V., Hanak, N. (2006) Truth, Reconciliation, and the Serbian Victimology Society. *Peace Review: A Journal of Social Justice*, 3, str. 379-387.
- Nikolić-Ristanović, V., Srna, J. (2008) *Mogući put ka pomirenju u Srbiji: Zajednička akcija za istinu i pomirenje*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej.

Nikolić-Ristanović, V., Srna, J. (2010) Pomirenje sa sobom i drugima: od pristupa ka modelu. *Temida*, 1, str. 43-58.

NN (2003, 21. Novembar) Otkud ja u ratu?, *Danas*, str. 37.

Ostojić, M. (2007) Beyond Transitional Justice: Coming to Terms with the Past in Post-Milosevic Serbia. *Slovo*, 2, str. 103-123.

Pacini-Ketchabaw, V., White, J., Armstrong de Almeida, A. E. (2006) Racialization in early childhood: A critical analysis of discourses in policies. *International Journal of Educational Policy, Research, and Practice: Reconceptualizing Childhood Studies*, 1, str. 95-113.

Petrović, D. (2010, 22. decembar) Ljudi sa tri dijagnoze, *Danas*, str. 16.

Popović, D. (2005) *Etničke zajednice na Kosovu 2003 i 2004*. Beograd: Fond za humanitarno pravo.

Putnik, K. (ur.) (2004) *Nasilna društva u tranziciji: alternativni dijalog Kosovo - Srbija*. Beograd: Inicijativa mladih za ljudska prava.

Rosandić, R., Milenković, N., Kovačević, M. (2005) *Teži put – mirovne akcije na tlu Jugoslavije*. Beograd: Centar za antiratnu akciju.

Stanojlović, S. (ur.) (2005) *Srpsko-albanski dijalog 2005: budući status Kosova*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.

Stephenson, M., Zanotti, L. (2011) Implementing the Liberal Peace in Post-conflict Scenarios: The Case of Women in Black-Serbia. *Global Policy*, 1, str. 46-57.

Ćopić, S. (2010) *Restorativna pravda i krivičnopravni sistem*. Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, doktorska disertacija (neobjavljeno).

Zajović, S. (2007) Suočavanje s prošlošću – feministički pristup. Iskustva Žena u crnom. *Genero*, 10/11, str. 61-71.

Internet izvori

Centar za razvoj civilnog društva (2005a) *Etnički incidenti u Vojvodini*. Zrenjanin. Dostupno na: http://cdcs.org.rs/index.php?option=com_docman&task=cat_view&gid=13&Itemid=28, stranici pristupljeno 21.11.2013.

Centar za razvoj civilnog društva (2005b) *Interetnički odnosi, prevencija konflikata u opštini Zrenjanin i promocija aktivnosti lokalne samouprave na ovom planu*. Zrenjanin. Dostupno na: http://cdcs.org.rs/index.php?option=com_docman&task=cat_view&gid=13&Itemid=28, stranici pristupljeno 21.11.2013.

Centar za razvoj civilnog društva (2006) *Tenzije oko bunjevačkog pitanja*. Zrenjanin. Dostupno na: http://cdcs.org.rs/index.php?option=com_docman&task=cat_view&gid=13&Itemid=28, stranici pristupljeno 21.11.2013.

Centar za nenasilnu akciju (2010) *Godišnji izveštaj 2010*. Beograd. Dostupno na: <http://www.nenasilje.org/reports/pdf/CNA-AnnualReport2010.pdf>, stranici pristupljeno 21.11.2013.

Centar za nenasilnu akciju (2011) *Godišnji izveštaj 2011*. Beograd. Dostupno na: <http://nenasilje.org/wordpress/wp-content/uploads/CNA-AnnualReport2011.pdf>, stranici pristupljeno 21.11.2013.

Foss, E. M., Hassan, S. C., Hyde, I., Seeberg, M.L., and Bettina U. (2012) *Report on conflicts in intercultural settings*. Project ALTERNATIVE (neobjavljeno). Dostupno na http://www.alternativeproject.eu/assets/upload/Deliverable_2.1_Report_on_conflicts_in_intercultural_settings.pdf, stranici pristupljeno 26.12.2013.

Građanske inicijative (2011) *Procena stanja u sektoru organizacija civilnog društva (OCD) u Srbiji*. Beograd. Dostupno na: <http://civilnodrustvo.gov.rs/media/2012/10/Istrazivanje-OCD-Sektor-u-Srbiji-Gradjanske-inicijative-web1.pdf>, stranici pristupljeno 21.11.2013.

Törzs, E. (2012) *Restorative justice models and their relevance to conflicts in intercultural settings*. Project ALTERNATIVE (neobjavljeno). Dostupno na http://www.alternativeproject.eu/assets/upload/Deliverable_3.1_Report_on_RJ_models.pdf, stranici pristupljeno 26.12.2013.

<http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2013/06/Pismo-Generalnom-sekretaru-25-06-2013-srp-ff.pdf>, stranici pristupljeno 11.11.2013.

http://www.nansen-dialogue.net/ndcserbia/index.php?option=com_content&view=article&id=568&Itemid=547&lang=sr, stranici pristupljeno 11.11.2013.

http://cdcs.org.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=539&Itemid=33, stranici pristupljeno 13.11.2013.

<http://rs.yihr.org/rs/article/1/TRANSITIONAL-JUSTICE>, stranici pristupljeno 13.11.2013.

<http://www.kcdamad.org/2013/05/odrzan-forum-za-dijalog-i-saradnju-na-temu-interkulturalni-i-meduetnicki-dijalog-izazovi-i-mogucnosti-demokratski-potencijali-kulturne-raznolikosti/>, stranici pristupljeno 13.11.2013.

<http://www.tolerancija.net/karavan-prijateljstva>, stranici pristupljeno 11.11.2013.

<http://www.rbf.org/close-up/humanitarian-law-center-documentation-and-memory>, stranici pristupljeno 05.02.2013.

<http://www.most.org.rs/>, stranici pristupljeno 26.10.2013.

VESNA NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ
BEJAN ŠAĆIRI

Dealing with interethnic conflicts by civil society in Serbia: activities and discourse

This paper aims to present a cross-section of the results of the research “Fostering victim-oriented dialogue in a multiethnic society”, conducted by the Victimology Society of Serbia during the first and the beginning of the second year of the implementation of the project “ALTERNATIVE – Developing alternative understandings of security and justice through restorative justice approaches in intercultural settings within democratic societies.” The research focuses on inter-ethnic conflicts that occurred from the 1990s onwards among the civil society organizations in Serbia. The results relating to the activities of these organizations as well as to the discourse, specifically the way they speak in public about inter-ethnic conflicts, are presented. Special attention is paid to identifying activities that have elements of restorative justice, as well as to an assessment of the potential that existing restorative activities have for solving problems in inter-ethnic relations, and building peace and security for the citizens of Serbia in general, particularly for those living in the multinational regions near borders with other countries of the former Yugoslavia.

Keywords: organisations of civil society, activities, discourse, interethnic conflicts, Serbia.